

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: АНАЛІЗ ДОВІДКОВИХ ВИДАНЬ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті проаналізовано доробок авторів довідкових видань XIX – початку XX ст. щодо історії педагогічної освіти в Наддніпрянській Україні. Висвітлено види, форми, тематику видань, оцінено внесок авторів статей енциклопедій, довідників, словників у вивчення зазначеної теми. Дослідження базується на принципах і методах історизму, системності, наукової об'єктивності, поєднання логічного та історичного. Розвиток педагогічної освіти в Україні був складним і суперечливим, залежним від суспільно-політичних і економічних подій. Тому привертав увагу дослідників тогочасної доби – авторів не тільки історичних, але і різноманітних довідкових видань, що виходили у значній кількості. Зібрано значний фактичний матеріал з історії різних навчальних закладів того часу, в тому числі педагогічного спрямування, постанови і розпорядження освітнього відомства майже за весь зазначений період, підкреслюється зростаюче суспільне значення педагогічної освіти, виокремлюються недоліки, пропонуються шляхи вдосконалення. Але представлений матеріал стосується лише окремих аспектів проблеми або висвітлює частково. Перспективи її вивчення пов'язані з розширенням як кола довідкових видань, так і авторів статей що переймалися станом розвитку педагогічної освіти.

Ключові слова: педагогічна освіта, довідкові видання, дореволюційна історіографія.

У період реформування та модернізації системи освіти в Україні надзвичайно важливим є осмислення ретроспективних процесів розвитку національної системи освіти, дослідження всієї сукупності факторів, що впливали на її становлення, формування змісту і напрямів діяльності усіх складових. В Україні існують освітні заклади для підготовки педагогічних кадрів,

які відповідають сучасним запитам у галузі професійно-педагогічної роботи, оскільки їхня освітня програма гармонійно поєднує фундаментальність та універсальність, неперервність і науково-дослідну роботу. Проте існує низка недоліків у педагогічній освіті. Тому концепція педагогічної освіти не втрачає своєї актуальності й гостроти в сучасній педагогічній теорії і практиці. Важливим є звернення до історичного аналізу діяльності навчальних закладів, відомих прогресивними підходами до вдосконалення професійної підготовки вчителя, значущість якого зумовлюється загостренням суперечностей між соціальним замовленням на компетентних фахівців освітньої галузі та їхньою реальною кваліфікацією. З огляду на необхідність подолання вказаних суперечностей викликає особливий інтерес вітчизняний досвід XIX – початку XX ст., адже за тих часів розвиток педагогічної теорії і практики супроводжували намагання держави реформувати освіту, що відбилось у численних концептуальних підходах, рекомендаціях, експериментах. Звернення до означеного періоду не випадкове ще й тому, оскільки саме на цей час припадає зародження та інтенсивний розвиток педагогічних закладів різного типу, а також розробка теоретичних і методичних засад організації педагогічної освіти.

Інтерес до історії педагогічної освіти визначається нерівномірністю. Вивчення діяльності педагогічних закладів в дореволюційний період має історіографічну традицію, що сформувалася в основному в радянські і пострадянські часи [9; 10; 11; 13; 15; 16; 21; 22; 27]. Дореволюційна література з проблем педа-

гогічної освіти хоч і не численна, але досить різноманітна і представлена в основному загальними роботами з проблем розвитку окремих ланок вищої школи, історії навчальних закладів, окремих факультетів, ювілейними виданнями загального характеру, написаними сучасниками епохи [1; 2; 7; 39; 40]. Такі роботи фактично є історичними хроніками, складеними на основі офіційних документальних матеріалів, особистих вражень. Вони мають характерні риси як історичних джерел, так і дослідницьких праць з елементами аналізу і оцінки діяльності того або іншого вищого навчального закладу. Серед авторів, насамперед професори, викладачі, чиновники – учасники процесу створення навчальних закладів. Тому їх роботи мають особливу цінність як свідчення очевидців, дозволяють простежити історію виникнення і розвитку навчальних закладів на основі конкретних історичних фактів, дати оцінку ролі і місця цих закладів у системі вищої освіти [19; 20].

Водночас з'являється значна кількість як універсальних так і галузевих довідкових видань. Такі праці містили й різноманітний фактичний матеріал з історії виникнення та розвитку навчальних закладів, у тому числі педагогічного спрямування. Комплексний аналіз цих видань XIX – початку XX ст. щодо висвітлення процесу становлення і розвитку педагогічної освіти в навчальних закладах Наддніпрянської України не знайшов відображення в сучасній вітчизняній історичній науці. Тому метою статті є вивчення поглядів авторів довідкових видань XIX–XX ст. стосовно історії створення, існуючого стану, реформування та перспектив розвитку педагогічної освіти. Для цього необхідно проаналізувати історіографічні джерела. У нашому дослідженні їх становлять енциклопедії, довідники, словники, що містять матеріали на зазначену тематику. До довідкової літератури завжди ставились як до джерела достовірної інформації, що підсилює значення нашої розвідки.

Довідкові видання пройшли тривалий період розвитку і були відомі ще у стародавньому світі до н. е. (Китай, Єгипет, Греція, Рим тощо). У Стародавній Греції і Римі енциклопедичні твори вважались навчальною, а не довідковою чи науковою літературою [30]. В нашій країні ще за часів Київської Русі з'являються збірники законів, що мали енциклопедичний характер, а з XVII ст. – так звані забуковники – словники незрозумілих слів [36, с.296]. Найвідоміший з них «Лексикон славеноросский та імен тлумачення» П. Беринди вийшов у Києві 1627 р. – визначна пам'ятка східнослов'янської лексикографії початку XVII ст. [3].

Довідкові видання (енциклопедії, довідники, словники) XIX ст. вже були надзвичайно різноманітними за формою, повнотою матеріалу, хронологічним обсягом, тематикою, розраховані не на систематичне читання або вивчення, а на вибіркове, призначені для набуття знань різноманітного плану. Це був час бурхливого розвитку наукових знань і здобутки наукової думки активно висвітлювались в літературі Чільне місце належить і фундаментальним енциклопедичним виданням, що мали як універсальний так і галузевий характер, були багатотомними (періодичними) і разовими. Основою такого видання є довідкова стаття, матеріал у якій подається лаконічно, але досить повно, базується на науковій інформації, що підсилює авторитетність цих видань [37, с. 39]. Отже, які довідкові видання XIX – початку XX ст. містили матеріали на зазначену нами тематику?

Видатні представники української наукової думки XIX ст. М.П. Драгоманов, М.І. Костомаров, П.О. Куліш, М.О. Максимович, М.А. Маркевич, І.І. Срезневський, І.Я. Франко ставили питання про створення власної енциклопедії [44, с. 10]. Проте для цього ще не було умов, насамперед політичних. Виходять переважно словники-додатки до українських видань [36, с. 298]. Нашу увагу привертає перший самостійний

українсько-російський словник (1173 слова), виданий 1823 р. І. Войцеховичем «Зібрання слів малоросійського наречія» в «Працях товариства любителів російської словесності при Московському університеті», який пропонував тлумачення слів «виховання», «освіта», «навчання» тощо [8]. Помітним явищем енциклопедистики того часу стали такі значні універсальні праці, як «Довідковий енциклопедичний словник» А.В. Старчевського (1847-1855 рр.) у 12-ти томах, створений за принципом «Енциклопедії Брокгауза» [34] та видання братів О.Н. і І.Н. Гранат «Енциклопедичний словник Гранат» (1895 р). – попередник російських і радянських енциклопедій (назва видання закріпилася за назвою видавництва) [41]. Особливістю останнього була наявність доповнень до основних статей у вигляді монографій, бібліографічних словників, бібліографічних покажчиків, велика насиченість фактологічним матеріалом, що зумовлює збереження ним певної науково-довідкової цінності і в наш час.

У 1890-1906 рр. акціонерним видавничим товариством Ф.А. Брокгауз – І.А. Ефрон видається «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» - зразок міжнародного довідкового видання (складається з 86 томів; 4-5 томів на рік) [42]. Ця праця була дуже популярною. Перші томи вийшли за редакцією проф. І.Ю. Андрєєвського – переклад німецької версії з усіма її багатими додатками, як географічних карт, так і малюнків, проте всі наступні за редакцією К.К. Арсенєва і проф. Ф.Ф. Петрушевського вже доповнювались оригінальними статтями з багатим і свіжим матеріалом. Серед авторів – провідні науковці і громадсько-політичні діячі: А.М. Бекетов, Д.І. Менделєєв, В.С. Соловйов, П.Б. Струве, М.І. Туган-Барановський, та ін. Це видання містило найістотнішу інформацію майже з усіх галузей знань та практичної діяльності, в тому числі освітянської. Так, у 34-А томі «Енциклопедичного словника Брокгауза і

Ефрона» на більш ніж 50-ти сторінках міститься стаття «Університет» [43, с. 751-803]. В ній докладно тлумачиться цей термін, подається історія виникнення і розвитку європейських і вітчизняних університетів, вказуються відмінності між університетами. Особлива увага приділяється процесу викладання, його меті і методам, формам навчальних занять, складу навчальних предметів, особливостям підготовки на різних факультетах, складу, обов'язкам, навчальній діяльності студентів, студентським корпораціям, науковим товариствам тощо [46, с. 763].

Привертають увагу великі додатки до статті. Наприклад, додатки, де подається склад і розподіл кафедр по факультетам після введення в дію кожного університетського уставу, чисельність студентів по кожному університету за 1808-1880 рр. та ін. Факти не тільки констатуються, але й аналізуються. Це стосується, насамперед, недоліків в роботі, як загальних, так і в роботі окремих кафедр. Цікавими є зауваження щодо роботи кафедр філософії, а згодом педагогіки. Стаття містить посилання на наукову літературу і періодичні видання.

Акціонерне товариство Брокгауз і Ефрон видавало й інші енциклопедичні універсальні й галузеві праці. З 1911 р. почав виходити «Новий енциклопедичний словник» за редакцією К.К. Арсенєва [26]. Але до 1917 р. вийшло лише 29 томів (обірвано на слові «Отто»). Серед галузевих – нашу увагу привертає видання 1900 р. (968 с.) за редакцією В.І. Ковалевського «Росія в кінці XIX ст.» [28], де висвітлюється склад і діяльність вітчизняних вищих навчальних закладів [28, с. 480-485]. Приділяється увага не тільки державним, але і приватним навчальним закладам, в тому числі жіночим, переважна більшість яких були педагогічного спрямування.

Популярністю користувалися і більш короткі універсальні і галузеві видання. У 1910-1914 рр. Харківське товариство поширення в народ грамотності

видало «Народну енциклопедію наукових і прикладних знань. У 14-ти томах. У 21 книжці». Як зазначалось в передмові, вона складалась із систематичних аргументованих окремих нарисів наукового чи прикладного значення, об'єднаних загальним світоглядом і загальними освітніми завданнями [23, с. 7]. Енциклопедія містила багато малюнків, таблиць, карт та ін. Привертають увагу том 9 «Філософія і педагогіка», де висвітлювались розділи: «Філософія», «Логіка», «Психологія», «Етика», «Основи громадянської етики», «Педагогіка» [24] і том 10 «Народна освіта в Росії» з розділами: «Історія освіти», «Сучасний стан народної освіти (початкова, вища, середня, професійна)», «Загальне навчання», «Позашкільна освіта» [25]. Регіональний історико-довідковий путівник, де не залишилися поза увагою і заклади освіти, «Харків, його минуле і майбутнє в малюнках і описах (з додатком знімків, відтворених з рідкісних картин, акварелей, гравюр, фотографій з натури, креслень, планів міста 1768 року та новітнього)» склав і видав А.Н. Гусєв у 1902 р. [14].

Серед галузевих довідників, що привертають увагу дослідника історії педагогічної освіти – це, безперечно, фундаментальне видання Міністерства народної освіти «Збірник постанов по міністерству народної освіти» у 17-ти томах, який почав виходити з 1864 р. і охопив період 1802-1904 рр. [31]. На завершення вийшов алфавітний покажчик до збірника у 1906 р. [32]. Майже одночасно (з 1866 р.) Імператорська Академія наук видає «Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти». До 1-го тому увійшли документи за 1802-1834 рр., а до 2-го – за 1835-1849 рр. Основна мета видання – полегшити роботу посадовців навчальних установ [33, с. 8], оскільки до цього постанови Міністерства народної освіти розсилалися до «Повного зібрання законів», в окремі видання Міністерства, в справи архіву Департаменту народної освіти [33, с. 9].

Як приклад документів, що зацікавлять нас можна навести постанову від 25 січня 1829 р. «До питання про те, чи можуть студенти ставати вчителями без іспитів» [33, с. 690].

У 1902 р. виходить «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти», складений до його ювілею. Цю роботу доручено було С.В. Рождественському, який на той час перебував на службі в Міністерстві народної освіти. В передмові до видання автор писав: «Це короткий історичний нарис, що містить біографічні відомості про осіб, які перебували на чолі міністерства, огляд законодавства і перелік найважливіших розпоряджень відомства народної освіти» [29, с. 10].

Значущим було видання у 1884 р. «Біографічного словника професорів і викладачів Імператорського університету св. Володимира», складеного за редакцією ординарного професора В.С. Іконнікова [5]. Це ґрунтовне видання (більше 800 сторінок) вийшло у видавництві університету св. Володимира і містило біографії викладачів, що являли собою повний перелік відомостей про службову, викладацьку і наукову діяльність, перелік наукових праць. Зацікавлюють біографії професорів С.С. Гогоцького, В.Я. Шульгіна та інших. «Головним джерелом при складанні словника, – зазначав автор, – були офіційні видання, а саме послужні списки професорів і викладачів, справи Ради і Правління університету, архіву Київського навчального округу, річні звіти і звіти про викладання в університеті, матеріали з «Університетських відомостей» тощо» [5, с. 6]. Подібною, не менш значимою і ґрунтовною є праця професорів Харківського університету І.П. Осипова і Д.І. Багалія «Біографічний словник професорів і викладачів фізико-математичного факультету Харківського університету за перші сто років його існування (1805-1905)», що вийшов у видавництві університету [6].

Необхідно відзначити й такі праці, як «Історико-філологічний факультет

Харківського університету за перші сто років його існування: (1805-1905)» за редакцією М.Г. Халанського и Д.І. Багалія 1908 р., [21], «Вчені товариства і навчально-допоміжні установи Харківського університету (1805-1905)» за редакцією Д.І. Багалія та І.П. Осипова 1911 р. [38], «Історико-філологічний інститут князя Безбородько в Ніжині. Викладачі і вихованці (1901-1912)» 1913 р. [17].

Підготовка вчителя в середніх закладах висвітлюється в наступних виданнях: «Гімназія вищих наук і лицей князя Безбородько» 1881 р. [12], «Біографічний словник колишніх вихованців першої Харківської гімназії за минуле століття (1805-1905)», складений Н.А. Чекановим 1905 р. [4], «Сторіччя Київської першої гімназії (1809-1811-1911). Т. 1. Поіменні списки та біографії посадових осіб і вихованців гімназії; Т. 2. Огляд історії гімназії» 1911 р. [35].

Таким чином, аналіз довідкової літератури ХІХ – початку ХХ ст. приводить до висновку, що авторами зібрано значний фактичний матеріал з історії різних навчальних закладів того часу, у тому числі педагогічного спрямування, постанови і розпорядження освітнього відомства майже за весь розглянутий період. Разом з тим в досліджених нами працях не виявлено самостійних статей, присвячених педагогічній освіті в українських землях. Подається матеріал, що стосується лише окремих аспектів проблеми або висвітлює її частково. Привертає увагу те, що автори зазначали зростаюче суспільне значення педагогічної освіти, підкреслювали необхідність посилення уваги до неї, виокремлювали недоліки, пропонували шляхи вдосконалення. Даною розвідкою проблема розвитку педагогічної освіти в дореволюційних довідкових виданнях не висвітлюється, оскільки переважна більшість опрацьованих нами робіт досить великі за обсягом. Перспективи її вивчення пов'язані з розширенням кількості як самих довідкових ви-

дань так і статей, що містяться у них на зазначену тематику.

Література

1. Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. – Х.: Изд. ун-та, 1906. – 329 с. / Bagaley D.I. Kratkiy ocherk istorii Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let yego sushchestvovaniya (1805-1905) / D.I. Bagaley, N.F. Sumtsov, V.P. Buzeskul. – KH.: Izd. un-ta, 1906. – 329 s.; **2. Багалей Д.И.** Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2 т. / Д.И. Багалей. – Х.: Паровая типография и литография Зильберберг, 1893-1904. –Т. 1: 1802-1815. – 1893-1898. – 1204 с.; Т. 2: 1815-1835. – 1904. – 1136 с. / Bagaley D.I. Opyt istorii Khar'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam): v 2 t. / D I. Bagaley. – KH.: Parovaya tipografiya i litografiya Zil'berg, 1893-1904. –Т. 1: 1802-1815. – 1893-1898. – 1204 s.; Т. 2: 1815-1835. – 1904. – 1136 s.; **3. Беринда П.** Лексикон славенороссийский / П. Беринда. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с. / Berinda P. Leksikon slavenorosskiy / P. Berinda. – K.: Vid-vo AN URSSR, 1961. – 271 s.; **4. Биографический** словарь бывших питомцев первой Харьковской гимназии за истекшее столетие (1805-1905) / Сост. Н.А. Чеканов. – Х.: Русская Типо-Литография, 1905. – 441 с. / Biograficheskiy slovar' byvshikh pitomtsev pervoy Khar'kovskoy gimnazii za isteksheye stoletiyе (1805-1905) / Sost. N.A. Chekanov. – KH.: Russkaya Tipo-Litografiya, 1905. – 441 s.; **5. Биографический** словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884) / Под. ред. В.С. Иконникова. – К.: Типография ун-та св. Владимира, 1884. – 816 с. / Biograficheskiy slovar' professorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1834-1884) / Pod. red. V.S. Ikonnikova. – K.: Tipografiya un-ta sv. Vladimira, 1884. – 816 s.; **6. Биографический** словарь профессоров и преподавателей физико-математического факультета Харьковского университета за первые 100 лет существования (1805-1905) / Под ред. И.П. Осипова и Д.И. Багалей. – Х.: Изд-во ун-та,

1908. – 248 с. / Biograficheskiy slovar' professorov i prepodavateley fiziko-matematicheskogo fakul'teta Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let sushchestvovaniya (1805-1905) / Pod red. I.P. Osipova i D.I. Bagaleya. – КН.: Izd-vo un-ta, 1908. – 248 s.;
- 7. Владимирский-Буданов М.Ф.** История Императорского университета св. Владимира / М.Ф. Владимирский –Буданов. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674 с. / Vladimirskiy-Budanov M.F. Istoriya Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira / M.F. Vladimirskiy – Budanov. – К.: Тип. Imp. un-ta sv. Vladimira, 1884. – Т. 1. – 674 s.;
- 8. Войцехович И.** Собрание слов малороссийского наречия / И. Войцехович // Труды Общества любителей российской словесности при Московском ун-те. – Кн. 2. – М.: В университетской типографии, 1823. – С. 284-326 / Voytsekhovich I. Sobraniye slov malorossiyskogo narechiya / I. Voytsekhovich // Trudy Obshchestva lyubiteley rosiyskoy slovesnosti pri Moskovskom un-te. – Кн. 2. – М.: V universitetskoj tipografii, 1823. – S. 284-326;
- 9. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку.** Київська область / Андрущенко В.П. та ін.; редкол.: Коцур В.П. та ін. – К.: Знання України, 2013. – 419 с. / Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrayiny: istoriya, s'ohodennya ta perspektvyu rozvytku. Kyuivs'ka oblast' / Andrushchenko V.P. ta in.; redkol.: Kotsur V.P. ta in. – К.: Znannya Ukrayiny, 2013. – 419 s.;
- 10. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку.** Одеська область / Ананьєв А.М. та ін.; за заг. ред. Чебикіна О.Я. – К.: Знання України, 2012. – 319 с. / Vyshcha pedahohichna osvita y nauka Ukrayiny: istoriya, s'ohodennya ta perspektvyu rozvytku. Odes'ka oblast' / Anan'yev A.M. ta in.; za zah. red. Chebikina O.YA. – К.: Znannya Ukrayiny, 2012. – 319 s.;
- 11. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку.** Харківська область / Прокопенко І.Ф., Андрущенко В.П., Астахова В.І. та ін.; редкол.: Прокопенко І.Ф. та ін. – К.: Знання України, 2009. – 431 с. / Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrayiny: istoriya, s'ohodennya ta perspektvyu rozvytku. Kharkivs'ka oblast' / Prokopenko I.F., Andrushchenko V.P., Astakhova V.I. ta in.; red-
- kol.: Prokopenko I.F. ta in. – К.: Znannya Ukrayiny, 2009. – 431 s.;
- 12. Гимназия** высших наук и лицей князя Безбородько. – Изд. 2-е. – СПб.: Тип. В. Безобразова и комп., 1881. – 474 с. / Gimnaziya vysshikh nauk i litsey knyazya Bezborod'ko. – Izd. 2-ye. – SPb.: Tip. V. Bezobrazova i komp., 1881. – 474 s.;
- 13. Глузман А.В.** Университетское педагогическое образование: опыт системного исследования / А.В. Глузман. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 1996. – 312 с. / Gluzman A.V. Universitetskoye pedagogicheske obrazovaniye: opyt sistemnoy issledovaniya / A.V. Gluzman. – К.: Vidavnichiy tsentr «Prosvita», 1996. – 312 s.;
- 14. Гусев А.Н.** Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях: Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А. Н. Гусев. – Харьков: Тип. А. Дарре, 1902. – 260 с. / Gusev A.N. Khar'kov: yego proshloye i nastoyashcheye v risunkakh i opisaniyakh: Istoriko-spravochnyy putevoditel' / Sobr. i izd. A.N. Gusev. – Khar'kov: Tip. A. Darre, 1902. – 260 s.;
- 15. Дем'яненко Н.М.** Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / Н.М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН. – 1998. – 328 с. / Dem'yanenko N.M. Zahal'nopedahohichna pidhotovka vchytelya v Ukrayini (XIX – persha tretyna XX st.) / N.M. Dem'yanenko. – К.: IZMN. – 1998. – 328 s.;
- 16. Євтух М. Б.** Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець ХУІІІ – перша половина ХІХ ст.): дис. ... д-ра пед. наук у формі наук. доповіді: 13.00.01 / М.Б. Євтух. – К., 1996. – 70 с. / Yevtukh M.B. Rozvytok osvity y pedahohichnoyi dumky v Ukrayini (kinets' XVIII – persha polovyna XIX st.): Dys. ... d-ra ped. nauk u forme nauk. Dopovidi: 13.00.01 / M.B. Yevtukh. – К., 1996. – 70 s.;
- 17. Историко-филологический институт** князя Безбородько в Нежине (1901-1912). Преподаватели и воспитанники. – Нежин.: Б. и., 1913. – 98 с. / Istoriko-filologicheskiy institut knyazya Bezborod'ko v Nezhine (1901-1912). Prepodavateli i vospitanniki. – Nezhin.: B. i., 1913. – 98 s.;
- 18. Историко-филологический факультет** Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Под ред. М.Г. Халанского, Д.И. Багалея. – Х.: Изд. ун-та, 1908. – 580 с. / Istoriko-filologicheskiy fakul'tet Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let yego sushches-

tvovaniya (1805-1905) / Pod red. M.G. Khalanskogo, D.I. Bagaleyа. – КН.: Izd. un-tа, 1908. – 580 s.; **19. Историческая** записка и отчет о Киевских Высших женских курсах за перове чetyrehletie (1878-1882 гг.). – К.: Б. и., 1910. – 100 с. / Istoricheskaya zapiska i otchet o Kiyevskikh Vysshikh zhenskikh kursakh za perove chetyrehletiyе (1878-1882 gg.). – К.: В. и., 1910. – 100 s.; **20. Краткий** обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в Киеве. – К.: Б. и., 1913. – 190 с. / Kratkiy obzor istorii i sovremennogo sostoyaniya Vysshikh zhenskikh kursov v Kiyеve. – К.: В. и., 1913. – 190 s.; **21. Курило Л.Ф.** Проблеми університетської педагогічної освіти в ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.Ф. Курило. – Кам'янець-Подільськ, 2007. – 228 с. / Kurylo L.F. Problemy universitets's'koyi pedahohichnoyi osvity v ХІХ – na rochatku ХХ st.: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / L.F. Kurylo. – Kamyanets'-Podil's'k, 2007. – 228 s.; **22. Луговий В.І.** Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні: (теоретико-методологічний аспект): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / В.І. Луговий. – К., 1995. – 429 с. / Luhovyy V.I. Tendentsiyi rozvytku pedahohichnoyi osvity v Ukrayini: (teoretyko-metodolohichnyy aspekt): dys. ... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / V.I. Luhovyy. – К., 1995. – 429 s.; **23. Народная** энциклопедия научных и прикладных знаний. В 14 томах. В 21 книге. – М.: Изд-во Тов. И.Д. Сытина, 1912. – Т. 1. Физико-математические науки. Полутом 1: Математические науки. – 370 с. / Narodnaya entsiklopediya nauchnykh i prikladnykh znaniy. V 14 tomakh. V 21 knige. – М.: Izd-vo Tov. I. D. Sytina, 1912. – Т. 1. Fiziko-matematicheskkiye nauki. Polutom 1: Matematicheskkiye nauki. – 370 s.; **24. Народная** энциклопедия научных и прикладных знаний. В 14 томах. В 21 книге. – М.: Изд-во Тов. И.Д. Сытина, 1911. – Т. 9. Философия и педагогика / Сост. Н.А. Гредескул, Н.П. Жинкин, Н.Н. Ланге, Д.П. Максименко, А.Ф. Музыченко. – 200 с. / Narodnaya entsiklopediya nauchnykh i prikladnykh znaniy. V 14 tomakh. V 21 knige. – М.: Izd-vo Tov. I.D. Sytina, 1911. – Т. 9. Filosofiya i pedagogika / Sost. N.A. Gredeskul, N.P. Zhinkin, N.N. Lange, D.P. Maksimenko, A.F. Muzychenko. – 200 s.; **25. Народная** энциклопедия научных и прикладных зна-

ний. В 14 томах. В 21 книге. – М.: Изд-во Тов. И.Д. Сытина, 1910. – Т. 10. Народное образование в России / Сост. И.П. Бельконский, Э.О. Вахтерова, В.П. Вахтеров. – 351 с. / Narodnaya entsiklopediya nauchnykh i prikladnykh znaniy. V 14 tomakh. V 21 knige. – М.: Izd-vo Tov. I.D. Sytina, 1910. – Т. 10. Narodnoye obrazovaniye v Rossii / Sost. I.P. Bel'konskiy, E.O. Vakhterova, V.P. Vakhterov. – 351 s.; **26. Новый** энциклопедический словарь / Под общ. ред. акад. К.К. Арсеньева. – СПб.: Изд-во Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон, 1911. – Т. 1: А – Александр Михайлович. – 984 с. / Novyy entsiklopedicheskii slovar' / Pod obshch. red. akad. K.K. Arsen'yeva. – SPb.: Izd-vo F.A. Brokgauz i I.A. Yefron, 1911. – Т. 1: А – Aleksandr Mikhaylovich. – 984 s.; **27. Павко А.І.** Вітчизняна університетська педагогічна освіта в імперську добу: історіографічні та методичні аспекти / А.І. Павко, Л.Ф. Курило. – К.: Знання України, 2005. – 120 с. / Pavko A.I. Vitchyznyana Universytet-s'ka pedahohichna osvita v impers'ku dobu: istoriohrafichni ta metodychni aspekty / A.I. Pavko, L.F. Kurylo. – К.: Znannya Ukrayiny, 2005. – 120 s.; **28. Россия** в конце ХІХ века / Под ред. В.И. Ковалевского. – СПб.: Тип. АО «Ф.А. Брокгауз – И.А. Ефрон», 1900. – 968 с. / Rossiya v kontse ХІХ veka / Pod red. V.I. Kovalevskogo. – SPb.: Tip. AO «F.A. Brokgauz – I.A. Yefron», 1900. – 968 s.; **29. Рождественский С.В.** Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902) / С.В. Рождественский. – СПб.: Изд-во Министерства народного просвещения, 1902. – 785 с. / Rozhdestvenskiy S.V. Istoricheskiy obzor deyatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (1802-1902) / S.V. Rozhdestvenskiy. – SPb.: Izd-vo Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, 1902. – 785 s.; **30. Сайтов У.Г.** Национально-региональные энциклопедии России: основа и особенности развития / У.Г. Сайтов // Українська енциклопедистика: Матеріали другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 17 червня 2011 р.). – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – С. 42-48. / Saitov U.G. Natsional'no-regional'nyye entsiklopedii Rossii: osnova i osobennosti razvitiya / U.G. Saitov // Ukrayins'ka entsyklopedystyka: Materialy drugoyi mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi

- (m. Kyiv, 17 chervnya 2011 r.). – K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy, 2014. – S. 42-48; **31. Сборник** постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. С.В. Балашева, 1864. – Т. 1. Царствование императора Александра I, 1802-1825. – 1644 с. / Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. – SPb.: Tip. S.V. Balasheva, 1864. – Т. 1. Tsarstvovaniye imperatora Aleksandra I, 1802-1825. – 1644 s.; **32. Сборник** постановлений по Министерству народного просвещения. Алфавитный указатель к Сборнику постановлений по Министерству народного просвещения, 1881-1910. – СПб.: Тип. С.В. Балашева, 1906. – 181 с. / Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. Alfavitnyy ukazatel' k Sborniku postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya, 1881-1910. – SPb.: Tip. S.V. Balasheva, 1906. – 181 s.; **33. Сборник** распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Тип. Императорской АН, 1866. – Т. 1: 1802-1834. – 988 с. / Sbornik rasporyazheniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. – SPb.: Tip. Imperatorskoy AN, 1866. – Т. 1: 1802-1834 – 988 s. **34. Справочный** энциклопедический словарь / Ред. А.В. Старчевский. – СПб.: В тип. К.К. Крайя, 1847. – Т. 1. – 572 с. / Spravochnyy entsiklopedicheskiy slovar' / Red. A.V. Starchevskiy. – SPb.: V tip. K.K. Krauya, 1847. – Т. 1. – 572 s.; **35. Столетие** Киевской первой гимназии (1809-1811-1911). – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1911. – Т. 1. Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. – 1911. – 548 с.; Т. 2. Обзор истории гимназии. – 1911. – 542 с. / Stoletiyе Kiyevskoy pervoy gimnazii (1809-1811-1911). – K.: Tip. S.V. Kul'zhenko, 1911. – Т. 1. Imennyye spiski i biografii dolzhnostnykh lits i vospitannikov gimnazii. – 1911. – 548 s.; Т. 2. Obzor istorii gimnazii. – 1911. – 542 s.; **36. Українська мова: Енциклопедія** / Ред. кол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – 821 с. / Ukrayins'ka mova: Entsiklopediya / Red. kol. Rusanivs'kyu V.M., Taranenko O.O., Zyablyuk M.P. – K.: Ukrayins'ka entsyklopediya im. M.P. Bazhana, 2004. – 821 s.; **37. Українська** Радянська енциклопедія. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1979. – Т. 4. – 558 с. / Ukrayins'ka Radyans'ka entsyklopediya. – K.: Hol. red. URE, 1979. – Т. 4. – 558 s.; **38. Ученые** общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905) / Под ред. Д.И. Багаля, И.П. Осипова. – Х.: Изд. ун-та, 1911. – 280 с. / Uchenyye obshchestva i uchebno-vspomagatel'nyye uchrezhdeniya Khar'kovskogo universiteta (1805-1905) / Pod red. D.I. Bagaleyа, I.P. Osipova. – KH.: Izd. un-tа, 1911. – 280 s.; **39. Фойгт К.К.** Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 г. / К.К. Фойгт. – Х.: Университетская типография, 1859. – 172 с. / Foygt K.K. Istoriko-statisticheskiye zapiski ob Imperatorskom Khar'kovskom universitete i yego zavedeniyakh ot osnovaniya universiteta do 1859 g. / K.K. Foygt. – KH.: Universitetskaya tipografiya, 1859. – 172 s.; **40. Шульгин В.Я.** История университета св. Владимира / соч. В. Шульгина, ординар. проф. ун-та св. Владимира; сост. В. Короткий. – Репр. изд. 1860 г. – К.: Лыбидь, 2010. – 230 с. / Shul'gin V.YA. Istoriya universiteta sv. Vladimira / soch. V. Shul'gina, ordinar. prof. un-tа sv. Vladimira; sost. V. Korotkiy. – Repr. izd. 1860 g. – K.: Lybid', 2010. – 230 s.; **41. Энциклопедический** словарь Гранат / Под ред. К.А. Тимирязева, М.М. Ковалевского, С.А. Муромцева, В.Я. Железнякова, Ю.С. Гамбарова. – М.: Изд-во тов. А. и И. Гранат и К°, 1910. – Т. 1: А – Актуарий. – 308 с. / Entsiklopedicheskiy slovar' Granat / Pod red. K.A. Timiryazeva, M.M. Kovalevskogo, S.A. Muromtseva, V.YA. Zheleznyakova, YU.S. Gambarova. – M.: Izd-vo tov. A. i I. Granat i K°, 1910. – Т. 1: А – Актуарий. – 308 с.; **42. Энциклопедический** словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона / Под ред. И.Е. Андреевского. – СПб.: Тип. И.А. Ефрона, 1890. – Т. 1(1): А – Алтай. – 480 с. / Entsiklopedicheskiy slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Yefrona / Pod red. I.Ye. Andreyevskogo. – SPb.: Tip. I.A. Yefrona, 1890. – Т. 1(1): А – Алтай. – 480 s.; **43. Энциклопедический** словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – СПб.: Тип. АО «Ф.А. Брокгауз – И.А. Ефрон», 1902. – Т. 34 А (68): Углерод – Усилие. – 962 с. / Entsiklopedicheskiy slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Yefrona / Pod red. K.K. Arsen'yeva i F.F. Petrushevskogo. – SPb.:

Тір. АО «F.A. Brokgauz – I.A. Yefron», 1902. – Т. 34 А (68): Uglерod – Usiliye. – 962 s.; **44. Енциклопедія** українознавства: Словникова частина / Ред. В. Кубійович. – Т. 1: Перевидання в Україні. – Л.: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – 400 с. / Entsyklopediya ukraїnoznavstva: Slovnykovyyu chastyna / Red. V. Kubiyovich. – Т. 1: Perevydannya v Ukraini. – L.: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u L'vovi, 1993. – 400 s.

Ломако Л. И. Становление и развитие педагогического образования в украинских землях: анализ справочных изданий XIX – начала XX вв.

В статье проанализированы наработки авторов справочных изданий XIX – начала XX вв. по истории педагогического образования в Надднепрянской Украине. Освещены виды, формы, тематика изданий, оценен вклад авторов статей энциклопедий, справочников, словарей в изучение данной темы. Исследование базируется на принципах и методах историзма, системности, научной объективности, единства логического и исторического. Развитие педагогического образования в Украине было сложным и противоречивым, зависимым от общественно-политических и экономических событий. Поэтому привлекал внимание исследователей тогдашней эпохи – авторов не только исторических, но и разнообразных справочных изданий, которые выходили в большом количестве. Собрано значительный фактический материал по истории разных учебных заведений того времени, в том числе педагогического направления, постановления и распоряжения ведомства образования почти за весь указанный период, подчеркивается возрастающее общественное значение педагогического образования, выделяются недостатки, предлагаются пути совершенствования. Однако представленный материал касается лишь отдельных аспектов проблемы или освещает частично. Перспекти-

вы её изучения связаны с расширением, как круга справочных изданий, так и авторов статей, которые исследовали состояние развития педагогического образования.

Ключевые слова: педагогическое образование, справочные издания, дореволюционная историография.

Lomako L. Formation and development of teacher education in the Ukrainian lands: analysis of reference books XIX – early XX century.

In the article the authors achievements reference books XIX – early XX century on the history of teacher education in Naddnieprianska Ukraine. Deals with the types, forms, the themes editions assessed contributions authors encyclopedias, reference books, dictionaries in the study of this topic. The research is based on the principles and methods of historicism, systematic, scientific objectivity, the combination of logical and historical. The development of teacher education in Ukraine was complex and contradictory, dependent on the socio-political and economic events. Therefore attracted the attention of scholars of contemporary times – the authors not only historical, but also a variety of reference books coming out in large numbers. Compiled significant factual material on the history of various schools of the time, including educational direction and decrees education agency almost all the period, highlights the growing public importance of teacher education, distinguishes shortcomings, the ways of improvement. But the material presented applies only to certain aspects of the problem or part highlights. Prospects of study related to the expansion of a range of reference books and authors were concerned that the state of teacher education.

Key words: teacher education, reference books, pre-revolutionary historiography.

*Стаття надійшла до редколегії
22.05.2017 р.*